

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МУЗЕЙ ім. В. Г. КОРОЛЕНКО
POLTAVA'S STATE MUSEUM OF THE NAME OF V. KOROLENKO

ЗБІРНИК

том II

ПОЛТАВЩИНА

Упорядкували:
М. ФІЛЯНСЬКИЙ, Я. РИЖЕНКО

Під загальним редагуванням
М. КРИВОРОТЧЕНКО

ПОЛТАВА

1927

ЦЮ КНИЖКУ ДРУКОВАНО

в 1-й друкарні

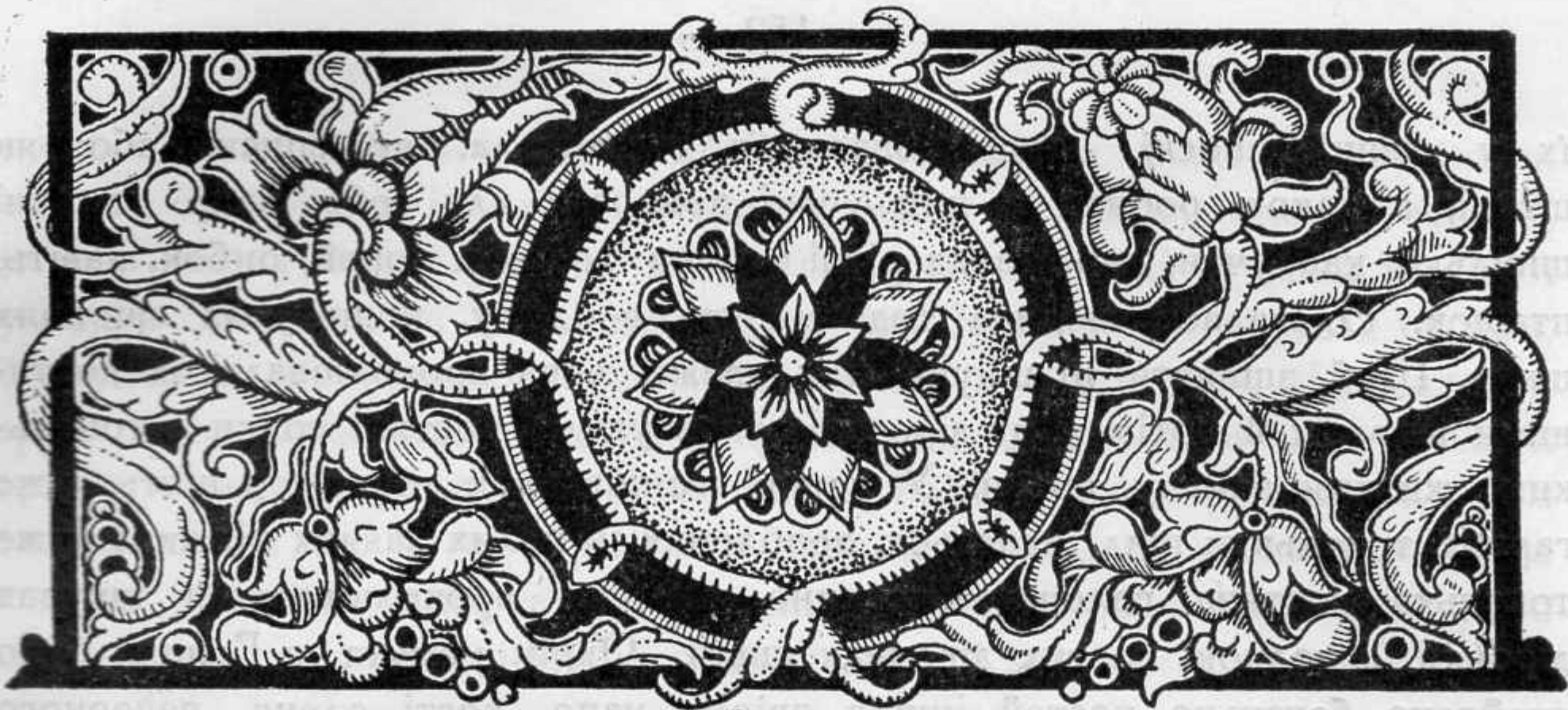
ПОДАВА ПОЛІГРАФ

що керується Замісником Н. Д.

*Друковано за постановою
Комітету Музея*

Директор Музея

Ю. Ф. Кухарський

В. ПАРХОМЕНКО.

Х. НАРИС ПЕРЕДІСТОРИЧНИХ ЧАСІВ ЖИТТЯ НА ПОЛТАВЩИНІ.

Докази людського життя в Європі відносяться до самого початку, так званої, четвертичної доби; алеж у нас на Україні й особливо на Полтавщині присутність людини виявлена лише для досить пізнього часу. Ми можемо довести, що людина жила на Полтавщині лише після крижаної доби, тоб-то всього тисяч за двадцять років до нашого часу. Докази того, що чоловік мешкав тут у післякрижану добу, так званого, палеоліту, було в перший раз знайдено на Полтавщині в селі Гонцях, кол. Лубенського повіту, 1872 р.; ці розкопи дали дані про життя людини в той час, коли тут ще жили велетні звірі — мамути, печерні ведмеді, північні олені і т. ін. Тоді, в цю добу досить пізнього палеоліту, на березі р. Удає було селище людей, — ще в той час, коли в цих місцях крига недавно вже розтала й край її починався, мабуть, десь у сучасній Орловщині або Курщині; а в такому разі на нашій Полтавщині підсоння тоді ще було дуже холодне; скрізь тут були великі озера й тундри, що на них росли невеличкі дерева, і по цих тундрах блукали зазначені велетні, поміж цими звірями жила й людина. У тодішньої людини не було доброї зброї, бо не було жодного металу, а були під руками лише камінь, кістка й дерево. З оцих матеріалів людина й робила собі зброю: із крем'я вона робила маленькі ножики, шкребачки, різачки й свердлики. Все це начиння було дуже невеличким, бо й крем'я великого тут не знаходилося. Проте, тодішні люди вміли й цими маленькими, але гострими кремінчиками, виробляти з кости дуже цікаве приладдя, напр., костяні шила, булавки, голки й, навіть, костяну зброю, напр., наконечники списів. Для зброї служили роги оленячі, а також ікла мамута; при розкопах знайдено таких іклів мамута дуже багато. Людина обробляла

їх у різний спосіб, загострювала їх і вживала, як списи, або, як штилі, а також робила з них усякі прикраси для себе, напр. головні шпильки, каблучки, вирізувала різні цяцьки: головки коней, рибок, навіть, пташок. Одягалася людина тоді мабуть в одержу, пошиту із звірячих шкур. Щоб зшивати ці шкури для одержу, вона проколювала їх костяними шилами й потім у ці дірочки просовувала костяні голки з тоненькими жилами замість нитки. У наших гонцівських збірках є п'ять дуже гарних тоненьких шил, здається, зроблених із малих заячих ніжок, і дуже тоненька костяна голочка; очевидно, шилами проколювали в шкурах дірочки, а голкою по тих дірочках шили. Окрім мамута, в Гонцях було знайдено багацько костей інших звірів, напр. кості оленя, печерного ведмедя, ікла й кутні зуби вовка, заячі лапи й в'язкові кістки, частина черепу лиса, черепашки і т. ін. Сама оселя, яку знайдено було в Гонцях, складалася з багатьох куп костей, розміщених недалеко одна від одної по-над старим берегом колишнього озера. За цією оселею піднімалася до гори сажнів на 20 круча, що її тепер розмила вода, і ця круча відступила далеко назад. Окремі купи костей складено так: з краю поставлено було настороч великі й важкі кості, напр., голови мамута, лопатки і т. ін., в середині дрібний костяний перепал, а зверху прикрито це все костями середнього розміру, а також іклами й лопатками. Поверх цих куп костяних був шар землі глибиною 2,8 метра. Невеличкі знахідки доби палеоліту, крім Гонців, маємо у Сергіївці кол. Гадяцького повіту.

Як тільки у нас почало тепліти, а крига, розтаючи, відходила на північ, то за тією кригою, за холодом відходив і мамут, бо тут йому у нас ставало душно. Це робилося дуже поволі, протягом тисяч років. За мамутом ішла також частина людности, бо мамут був звір дуже корисний для людини, що полювала на нього. Але не всі люди пішли за мамутами, частина їх лишилася в наших краях і жила полюванням на інших дрібніших звірів, що тут лишилися і до нашого часу. Ці люди почали змінювати свою культуру, розвивати її, поліпшувати й довели, нарешті, до нового вищого ступня, що зветься новою кам'яною культурою, або неолітом, коли людина навчилася вже шліфувати камінь, оточивши себе прирученими звірями, цеб-то стала скотоводом і, нарешті, осілася селами та й завела хліборобство. Тут уже підсоння змінилося і замість холодного крижаного стало теплішим, подібним до сучасного. Мамут уже зник, а разом з ним зникли і його величезні ікла, що з них так вигідно було робити зброю і покривати її різьбою. Людина вигадала тоді лук і стріли. Щоб стріла краще летіла й дуже шкодила звіреві, вона виробляла з креміння або з кістки наконечники для стріл. Коли поступово на отеплілій землі виростили великі дерева, як сосна, ялина, береза, дуб і т. ін., людина почала робити спроби користуватися ними, а для цього вона почала вишукувати велике креміння, і з того креміння робила великі, широкі, гострі клинки, щоб ними довбати дерево. А щоб клинок краще йшов у дерево, людина дорозумілася шліфувати лезо

клинки. Потім ці крем'яні долота вона навчилася вставляти у спеціальні держак, або ручки, і тоді це знаряддя мало вигляд справжньої сокири, що нею можна було зрубати невеличке дерево. Тоді ж люди кам'яної культури приручили й ті породи звірів, що тепер у нас звуться скотом, або худобою. Біля худоби навчилася людина збирати хліб. Щоб варити зерна, вона дорозумілася до ганчарства, вигадала, як ліпити з глини горшки. Людина неолітичної доби ліпила горшки просто руками, а потім їх обпалювала на вогні. Спочатку вона робила горшки невеличкі, бо не вміла вибирати глину таку, що кріпко держалася-б, а потім поступово вона навчилася вибирати глину найпридатнішу до вжитку, з такої глини можна було робити великі горшки з тонкими стінками. Навчившись добре ліпити горшки, людина почала їх прикрашувати різними способами: то вона заціпувала вінця, як вареники, то проколювала їх паличками, то робила ямки, то обкручувала їх шнурками, поки горшки були м'які, і потім обпалювала їх на вогні, тоді шнурки обгоряли, а на глині лишалися сліди шнурочків, що й були прикрасою для горшків (прості форми, так званої, кераміки „спіралі й меандру“).

Жила тоді людина здебільшого в землянках. Згодом люди навчилися робити й хати. Тодішня хата мала чотирі стіни, обплетені лозою або ліщиною й обмазані глиною. В нашій музеї є кільканадцять шматків глиняної обмазки подібної хати та кілька горшків і мисок, а також черепків битого посуду. До своїх покійників люди того часу ставилися з великою пошаною й ховали їх глибоко в землі, при чім покійника клали боком, а не на спині, а ноги у нього підобгували до живота так, щоб покійник займав як найменше місця (т. зв. „скорочені кістяки“). Біля нього ставили горшки й миски з кашею, а коли це був чоловік, то ще клали лук і стріли. Із місцевостей на Полтавщині, де є здобутки доби неоліту, це, між іншим, Біла Гора на Полтавщині, потім одна місцевість біля Диканьки і інші. До доби пізнього неоліту відноситься, так звана, трипільська культура, цікаві знахідки мальованої кераміки що здобуті біля с. Лукашів, кол. Переяславського повіту, з краю одного болота в сточищу р. Недри (при основній технічній схожості з типовою трипільською ця кераміка має де-які відміни) і є в Полтавському Державному музеї.

Новий кам'яний вік далі заступив вік металевий. Ця зміна сталася не скрізь одночасно, і в той час, як у Єгипті люди навчилися робити предмети з міді та мосяжу тисяч шість років тому у нас на Україні, а з'особна на Полтавщині ця зміна культур сталася пізніше, а власне біля 4000 років тому назад пересічно. Це само собою зрозуміло, коли ми пригадаємо, що на терені України міді немає. Люди скоро дізналися, що коли мідь розтопити разом з оливом, то такий новий метал далеко твердіший за мідь і легко відливається у всякі форми; такий метал зветься мосяжом, або бронзою. Мосяж вироблявся і в середній Європі, і в Сибіру та на Кавказі, і приходив до нас із цих країн

уже в готових виробках. Як усякий привізний товар, мосяж або брондза був дорогий і бронзових речей через це у нас було дуже мало. В Полтавському музеї є невеличка збірка бронзового знаряддя: тут трапляються сокирки, долота, серпи, наконечники списів і, так звані, кельти, цеб-то сокирки, тільки зовсім особливого вигляду, подібні до нашого плеского долота.

Сліди бронзової культури знайдено на Полтавщині в невеличкому розмірі на терені кол. Кобеляцького, Переяславського, Лохвицького, повітів. Ця культура, коли разом з бронзовими предметами вживалися кам'яні речі, протяглася у нас аж до того часу, коли з'явилося залізо. Залізо витіснило зовсім камінь з ужитку людського.

Хоча в межах середньої і нижньої Наддніпрянщини є великі завали залізної руди, проте залізна культура не виникла тут самостійно, вона прийшла сюди з півдня від грецьких колоній і розповсюдилась далі в межах середньої Наддніпрянщини. Під час народження залізної культури, в початку останнього тисячоріччя до Р. Хр., греки вже мали торговельні зносини з північним надбережжям Чорного моря, що було завоюване коло того часу скитами.

Тому найраніша залізна культура середньої Наддніпрянщини, в тому числі й Полтавщини, була т. зв. Скитська (приблизно VII—VIII в. до Р. Хр.). Дознано з розкопів існування за часи скитів міст у межах середньої і нижньої Наддніпрянщини, і міста ці, хоч і належали різним дрібним народам, але підлягали сильному впливові скитської й класичної (греко-римської) культури. Рештки цих міст відомі нині під назвою городищ. На Полтавщині маємо багацько великих городищ скитських часів. Так, перш за все,—славнозвісне Більське, біля села Більського, Опішнянського району, що має навкруги 30 верст. Культурні рештки, знайдені у таких городищах, мають без сумніву характер місцевий, почасти помітно сліди класичного впливу; трапляються речі певного класичного грецького виробу. Грецькі й потім римські гроші заходять навіть на північ Полтавщини й далі. Заслуговує на увагу городище й кургани скитської доби у Роменській окрузі біля сел: Будки, Волковці й Аксютинці, де знайдено цікаві речі скитсько-грецької культури (почасти VI, почасти IV—III в.в.), також знахідки скитської доби у м. Круплі, кол. Переяславського району і в інших місцях. Треба гадати, що передатчиками речей цієї культури були грецькі купці, що приїздили сюди по річках, або кочові скити, що збирали тут данину й обмінювали грецькі речі на хліб та шкури звірячі. Греки продавали в своїх колоніях вино, оливу, матерію тонкого виробу, різні вироби з дорогих металів, речі до туалету, тому, наприклад, часто знаходимо бронзові круглі дзеркальця, розмальований глиняний посуд і т. і. В Полтавському музеї зібрано скитські старовинні речі, розкопані головним чином у двох районах: біля Лубень і в Переяславському районі, у межах середини річки Недри та між Недрою й Супоєм. Тут, біля Лубень, похорони скитські, порівнюючи, дуже убогі. Звичайно,

трапляються лише стрілки бронзові, зрідка мечі, кепського виробу посуд (хоч іноді грецького колоніального), рештки залізних панцирів, на взіречь залізної луски, що нашивалися на полотняній підкладці. Траплялися бруски та інші речі хатнього вжитку скитів або другого сучасного їм народу, що тут мешкав. Знайдені в цих курганах речі дають можливість віднести їх приблизно до VI віку перед Р. Хр. Річ у тім, що майже всі ці могили—пограбовано, на півсотні таких могил не знайшлося ні одної цілої. Речі, знайдені у могилах Переяславського повіту, належать до пізніших часів. Тут виробів чисто грецької вмілости дуже мало, хоч сюди й попало круглясте бронзове дзеркальце з залізним держальцем. З речей певне скитського характеру звертають на себе увагу меч з типовою ручкою. Часто трапляються скитські списи, але страшенно поржавілі й тому зразу розпадаються на шматки; оздоби до кінської зброї дуже гарно зроблені з бродизи, напр., голівка орла.

Пізніше, під час занепаду Греції, тодішні історики заміняють назву скитів на нашій території назвою сармати (приблизно за III—II в. до Р. Х.), що їх культура відрізняється де в чому вже від скитської (більше фарбів, руху в малюнках, кольчата броня і т. і.). Римський вплив залишив сліди у тому, що часто знаходяться гроші з іменнями римських, головним чином, II в. по Р. Х., цезарів: Трояна, Андріяна, Антоніна та інш.

Під кінець II віку після Р. Х., сарматів витісняють на захід спочатку готи, а потім нові перехожі народи із Закаспійського степу. Разом з цим відходом сарматів зникає і вплив римської імперії. Східні перехожі народи принесли із собою новий смак, і речі, залишені ними, остільки характерні, що їм надано й відповідну назву: речі часів „мандрування народів“. Полтавський музей має кілька речей цього часу: це посуд, добутий селянами та іншими особами. В музеї також є деякі дрібні речі з відомого скарбу, знайденого в Малій Перещепині (приблизно VII в. по Р. Хр.). Характер цих річей відповідає тим культурам, що тоді панували, а саме: Візантії та Персії (Сассаніди). До того ж часу відноситься розповсюдження великих залізних наконечників стріл та кривих шабель.

Далі йшла доба впливу хозарської культури, що від неї залишились у нас — посуд і деякі інші речі. (VII—IX в.в.) В той самий час серед лісів, що охоплювали річки: Дніпро, Сулу, Супой, Трубеж, Десну, Рось, Тетерів, серед лісів, що були гарним захистом від ворожих мандрівників, потроху зміцнювалися і розвивалися слов'янсько-українські племена. У музеї є досить повна колекція слов'янських речей, добутих з розкопів у межах Полтавщини, а також речей, подарованих різними особами з випадкових розкопів. Більшість їх треба віднести вже до доби життя народів, що мешкали на сучасній Полтавщині, до IX—XII в.в. Од того часу лишилось багато городищ; особливо понад Сулою ми бачимо цілу низку їх, тоб-то місць, обнесених валом, і біля них цілі величезні кладовища. Між ними особливо відоме „Монастирище“ біля Ромен, яке

відносять до ранньої доби VIII—IX в.в.¹⁾ Далі, між іншим, у селі Ліп-ляві ще не що-давно городище було розмите й потроху знесене розли-вами Дніпра; зроблені в 1913—14 р.р. розкопи в цьому могильнику виявили речі, типові для цих часів. По цих рештках можна реставрувати жіноче головне вбрання того часу. Оздобу бідних обмежувалися лише сережками бронзовими, або срібними; багатіші вплітали у волосся особ-ливі причіпки з 5—6 бронзових дротиків, завитих так, що вони були схожі з латинською літерою S, розкладені немов ланцюжок від виска до вуха. Іноді на шию навішувалося намисто з шліхтованих сердолікових червоних намистин, або з особливої маси (пасти) синеньких і рябеньких золочених шкляних, сполучених у формі зернястого циліндрика. Най-багатша з Ліпльавських покійниць носила таку оздобу: особливі зазуб-рені бронзові бляшки, вплетені в коси, розміщені, як торочки на лобі та висках, а на шиї намисто з дрібних жовтих шастових намистинок впоміж з подовгастими чотирьохкутниками і з причіпками — бронзовими півмісяцями. При чоловічих кістках знаходимо залізні, типові для того часу, ножі, а також бронзові пряжки. На пальцях, так у чоловіків, як і в жінок попадаються персні бронзові, або срібні. Цікаво, що хоч ці похорони відносяться приблизно до X—XI в.в., але хрестів шийних не було ні одного. Теж саме, що й про Ліпльаву, можна сказати й про Перея-слав, де розкопи в 1914 р. дали речі, подібні до Ліпльавських і приб-лизно того ж самого часу. Правда, тут трапляється металеве зернясте намисто, рідше пряжки, проте персні на пальцях цікавіші. Серед інших речей звертає на себе увагу маленька срібна грошина з гербом єпископа Бруно Магдебурського, що приїздив до Києва з дорученнями імператора Оттона II до князя Володимира і для проповіді християнської віри серед печенігів. Грошина ця була частиною намиста на шиї одної покійниці в згаданім могильнику. В цьому, як і в ліпльавському могильнику, не дивлячись на те, що розкопано було більш, як 150 могил, не знайдено було ні одного тільного хреста. Зате складані хрести, в яких колись були частки мощів, знайдено було в кучугурах й інших місцях Переяславських, також і ліпльавських. Дуже важливо відзначити, що на Полтавщині могил, подібних до тих, що їх на Чернігівщині розкопував проф. Д. Я. Самоквасов із зпалюванням і які вважають за типові для племені, сіверян, майже, не знайдено, і музей не має решток таких похорон. Навпаки, по всіх могильни-ках Полтавщини слов'янського часу, похорони подібні до знайдених у Переяславським і Ліпльавським могильниках. Такі ж похорони відкрито на самій півночі Роменського району в селах Липовім та Ведмежім, на берегах Сули і в сточищі Псла в Гадяцьким та Зіньківським районах. Зви-чайно, можливо, що на Полтавщині не було малосіверян, тай взагалі, нав-ряд чи можна вважати Полтавщину землею сіверянською, принаймні, цілком.

¹⁾ Так гадає Л. Нідерле; М. Макаренко в останній статті схиляється (нерішуче) до VI—VIII в.в.

Взагалі питання про слов'янське заселення Полтавщини ще далеко не розв'язане в науці. Хоч безумовно треба визнати, що слов'янський елемент тут за добу Київської держави і раніше перед цим був значний, але ж належність його до певного літописного племені нині не може бути встановлена твердо. В кожному разі, традиційне віднесення Полтавщини цілком до сіверянської колонізації нині не має певного наукового ґрунту під собою. Крім сіверян, на Полтавщині можливе було перебування полян і тих невідомих з літопису слов'ян, що колись мешкали по Донцю й Дону, а також решти, що відійшли на захід і уличів та деревлян. З другого боку, треба пам'ятати, що на той час на Полтавщині мешкали не одні лише слов'янські племена. Так, із літопису ми знаємо тут в XI—XII в.в. народи з назвою „Переяславських“ торків, турпеїв і половців, себ-то чужинців східного походження, що жили очевидно поблизу самого Переяслава. Тому також не слід уважати тодішню Полтавщину за „землю Переяславського князівства“, бо очевидно тодішня Полтавщина зовсім не мала якогось єдиного адміністративного центру. Цим не зменшується значіння Переяслава, як торговельного пункту ще з X в. (про що яскраво доводить відомий договір 945 р.) і як міста, зв'язаного з Київською державою і Київською князівською династією. Алеж швидче Переяслав, який стоїть у північно-західній частині Полтавщини, тоді був не адміністративним центром всієї Полтавщини, а тим містом, що її до певної міри зв'язував з Київом, тяг, так би мовити, від степу і степовиків у річище іншого, осілішого життя й розвиненішої культури. Із літопису не видно, щоб Переяславу дуже щастило в цьому відношенні, і тому не слід робити великої протилежності між Полтавщиною домонгольської доби й пізнішої, в розумінні якоїсь державної сталої організованості в першу з цих епох і великої тут слов'янської колонізації за цю епоху. Етнічна мішаність населення, постійний рух його і відсутність єдиного об'єднуючого центру, були безумовно і в домонгольську добу на Полтавщині, як і в дальші віки, і різниця лише в збільшенні й зменшенні цих явищ у ту чи іншу добу. Думки вчених про значність і характер слов'янської колонізації в часи приблизно IX—XI в.в. на Полтавщині дуже не сталі й різні до протилежності. (Грушевський М. С., Нідерле, Грінцевіч і інш.).

З другого боку в тому ж в археологічному відношенні доба слов'янська на Полтавщині (приблизно VIII—XII в.в.) є разом і добою впливу хозарської культури й інших східних, що їх представниками були мандрівники-печеніги, чорні клобуки й половці. Їм на зміну з половини XIII віку з'являються татари, що залишили в нас значну кількість речей своєї культури.

ЛІТЕРАТУРА.

1. В. М. Щербаківський „Провідник по археологічному відділу Полтавського народнього музею, з коротким описом передісторичного життя на Полтавщині“. Полтава, 1919.

2. Його ж стаття у „Науковому збірнику українського університету в Празі“ (Прага, 1923 р.). „Мальована Неолітична кераміка на Полтавщині“.
3. Його ж, ст. 4, I т. „Записки Українськ. Наукового Т-ва“. Полтава, 1919.
4. М. О. Макаренко „Кургани і городища Полтавської губ.“. Полтава, 1917.
5. Його ж ст. „Городище-Монастирище“, Науковий збірник Всеукр. Академії Наук за 1924 р., під редакцією М. Грушевського, т. 19. Київ, 1925.
6. В „Известиях Археологической Комиссии“ за різні роки відчити про розкопи на Полтавщині. Між іншим, цікавий відчит М. О. Макаренка у вип. 22. СПб. 1907.
7. Його ж в „Трудах Археологических С'ездов“, між іншим, цікавий „Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губ. 1906“. В. А. Городцова в 3 т. „Трудов XIV З'їзду Арх“. М. 1911.
8. В. В. Хвойка „Древние обитатели среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена“. Київ, 1913.
9. В. Г. Ляскоронський „История Переяславской земли“, 2 вид. Київ, 1903.
10. Л. В. Падалка. „Прошлое Полтавской территории и ее заселение“, Полтава, 1914.
11. В. Е. Козловська. „Славянские курганы и городища, как исторический источник“. Київ, 1914.
12. М. І. Ростовцев „Эллинизм и Иранство на юге России“, СПб., 1918 р.
13. Л. Нідерле „Slovanske Starozitnosti“, від I, т. 4. Прага, 1925 р.

